

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ԽԵԹԱ-ԽԱԹԱ-ԼՈՒՎԻԱԿԱՆ ԵՆԹԱՇԵՐՏԸ

Հայոց հնագույն մշակույթը բարդ և բազմաշերտ երևույթ է, որի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են գիտնականները XIX դարից սկսած: Մեր նպատակն է ներկայացնել հայոց մշակույթի խաթա-խեթա-լուվիական ենթաշերտը, որը, սակայն, ծավալուն թեմա է, և այս հոդվածում մենք կ'ներկայացնենք այս առումով կատարված դիտարկումների մի հակիրճ մասը միայն, մասնավորապես կանդրադառնանք մի շարք դիցարանական զուգահեռների, որոնք առկա են խեթա-լուվիական և հայկական հավատալիքներում:

Խեթական վաղ շրջանի հավատալիքներում ակնհայտ հնդեվրոպական ծագում ունի պահապան-աստված Պիրվան, որն իր անվամբ ու կերպարով, հիմնական հատկանիշներով հանգում է հնդեվրոպական Ամարոպի աստծո անվանը՝ լիտվ. Perkūnas, լատվ. Perkōns, պրուս. Perkunz, հին սլավ. Perunъ:

Պիրվան հեծյալ աստված էր¹, որը հիշատակվում է Քանեսի հնագույն բնիկ աստվածությունների շարքում²: Նոր խեթական ժամանակներում այս աստվածությունը փոխարինվում է խոտիական Շավուշկա աստվածուհով³: Հայկական ավանդության մեջ այս հնդեվրոպական աստծո համար վերականգնվող *p^[h]er(k^[h]o)u-no- անվան և նրանից բխող խեթական ⁰Pirva դիցանվան համարժեքն է համարվում հայկական Երվանդ հնագույն դիցանունը: Նրա կերպարի մանրամասն վերլուծությունը՝ ծնունդը, արտաքինը և անվան կրած պատմական հնչյունափոխությունը, հնարավորություն են տվել Ս. Հարությունյանին Երվանդին համադրելու այս հնդեվրոպական ամարոպային աստծո կերպարի և անվան հետ⁴:

Հաջորդ բուն հնդեվրոպական աստվածությունը, որն առկա է խեթական դիցարանում, Օրվա լույսի աստված լուվիական Տիվատն է և «Մեր աստված» կոչվող šiušummiš-ը: Այս երկու դիցանունների անվանումները հանգում են հնդեվրոպական գլխավոր «հայր-աստծո» անվանման համար վերականգնվող *t'ieu(s)-p^[h]H t[h]er- ձևին, որի առաջին

¹ Otten 1951: 62-74, White 1993: 321.

² Taracha 2009: 27.

³ Гамкрелидзе, Иванов 1985: 550, прим 1.

⁴ Հարությունյան 2000: 103-122:

բաղադրիչը՝ *t'ieu(s)-p^h t[h]er- վերականգնվում է որպես «աստված» բառի ընդհանուր անվանում, մասնավորապես «Արևի աստված», «Երկնքի աստված», օրինակ՝ խեթ. šiuš, որից էլ ծագում է վերոնշյալ šiušumas աստծո անունը¹:

Այն հանդիպում է խեթական ամենավաղ թվագրվող (Ք.ա. XVII դար) Անիտտաս արքայի տեքստում, որտեղ նա հանդես է գալիս որպես ցեղային գլխավոր աստված, որին կոչում էին նաև «Մեր Արևի աստված»²: Նրա պատվին տաճար և արձան են կանգնեցնում, որն Անիտտասը վերադարձնում է խեթական Նեսա քաղաք³: Վերոնշյալ համահնդեվրոպական աստծո անվանումը ստուգաբանորեն կապված է *tei- «լուսավորել, փայլել» արմատի հետ, որից էլ բխում է լուվիական Տիվատ և խեթական Սիվատ աստվածությունների անվանումը: Նրան համարժեք են «օր» կամ «ցերեկ» նշանակությամբ լատ. diēs «օր», հին իռլ. dīe «օր», հին հնդկ. divā, հայ. տիւ բառերը⁴:

Խեթական դիցարանում «Այս օրվա լույսի աստծո»՝ Շիվատի տեղը հետագայում գրավել է խաթական «Արևի աստված» էստանը: Շիվատ աստծո անունն իր զուգահեռն ունի ուրարտական դիցարանի Շիվինի «Արևի աստծո» հետ, որի պաշտամունքային կենտրոնը գտնվում էր Վանա լճի շրջակայքում: Ուրարտական դիցարանում այն, հավանաբար, խեթական փոխառություն է⁵:

Ինչպես նշվեց, վերոնշյալ *tei- արմատը հայերենում պահպանվել է «տիւ»՝ «ցերեկ» բառում, և բացառված չէ, որ հայերը ևս ունեցել են «տիւ» անվանումով «աստված»: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ դա երևում է ուրարտական barzudibiduni պաշտամունքային ինչ-որ շինության անվանումից և չի բացատրվում ուրարտերենով: Գ. Ջահուկյանն այն փորձում է բացատրել հայերենով (*բարձու տիւի տուն), «բարձր աստծո տուն կապակցությամբ», որտեղ տիւ «օր» բառն ի հայտ է գալիս որպես «աստված»⁶:

Խեթական տեքստերում, ինչպես նշեցինք, վկայված են բուն լուվիական ծագման աստվածություններ, որոնց շարքում Արևի աստված Տիվատի հետ հիշատակվում է Arma լուսնի աստվածություն⁷: Կարծիք է հայտնվել, որ հայկական «Հարմա» անձնանունը և Արմավիր քաղաքա-

¹ Гамкрелидзе, Иванов 1985: 791.

² Singer 1995: 343-349.

³ Taracha 2009: 30; Иванов 1977: 38-39.

⁴ Гамкрелидзе, Иванов 1985: 791.

⁵ МНМ 591, Հմայակյան 1990: 45-46:

⁶ Ջահուկյան, 1986: 16; 1992: 16:

⁷ Taracha 2009: 107.

նունը ծագել են վերոնշյալ խեթա-լուվիական Arma լուանի աստծո անունից¹: Հայտնի է նաև Պատմահայր Խորենացու հաղորդումն այն մասին, որ Արմավիրում հայոց Վաղարշակ թագավորը (որն իշխել է Ք.ա. II դ. երկրորդ կեսին) կառուցել է մեհյան և արձաններ կանգնեցրել արեգակին, լուսնին և իր նախնիներին²:

Արմավիրը՝ որպես գուշակության հնագույն կենտրոն, կապվում է նաև Արա Գեղեցիկի թոռան՝ Սոսանվեր Անուշավանի հետ: Խորենացու հաղորդմամբ նա, պաշտամունքի համաձայն, նվիրված էր Արմենակի՝ Արմավիրում գտնվող սոսի ծառերին, որոնց տերևների սոսափյունից, նայելով քամու ուժին և ուղղությանը, մեր Հայոց աշխարհում սովորեցին գուշակություններ անել և այն էլ՝ երկար ժամանակ³: Հայտնի է, որ Արմավիրը՝ նույն ուրարտական ժամանակաշրջանի Արգիշտիխինիլին, պաշտամունքային կենտրոն է եղել⁴: Սակայն վերջին տարիների հնագիտական պեղումների արդյունքում Արմավիրի բլրի լանջին բացվել է նախաուրարտական դարաշրջանի մի սրբազան տաճարային համալիր⁵, որը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Արմավիրը հնագույն մինչուրարտական պաշտամունքային կենտրոն է եղել՝ հավանաբար նվիրված լուանի աստծուն⁶:

Հաջորդը, Հայոց Մուշ տեղանունը նույնացվել է Մուշեղ անձնանվան հետ⁷, իսկ հայկական Մուշեղ անձնանունը բխեցվել է խեթական արքայանուն հանդիսացող Մուրսիլիսից⁸: Մուրսիլիսի անվան զուգահեռն է արևմտափոքրասիական Լյուդիայի (նրա կազմի մեջ մտնում են Մյուսիան և Մեոնիան) առասպելական արքա Մյուրսիլոսի անունը⁹: Փաստորեն խեթական Մուրսիլիսի և լյուդիական Մյուրսիլոսի անունները պահպանվել են հայկական Մուշեղ անձնանվան մեջ, որն էլ իր հերթին կապված է Տարոն գավառի կենտրոն հանդիսացող Մուշի անվան հետ:

Հայտնի է, որ Մյուսիայի արքա Տելեփոսի անունը կապվում է խեթական առասպելաբանության անհետացող-վերադարձող, գարնան զարթոնքի հետ կապված աստված Տելեպինուսի անվան հետ¹⁰, իսկ

¹ Զահուկյան 1987: 315:

² Մովսես Խորենացի 1968: Գիրք II, գլուխ Ը:

³ Մովսես Խորենացի 1968: Գիրք I, գլուխ Ի:

⁴ Пиотровский 1959. 73.

⁵ Карапетян 2004. 268-274.

⁶ Պետրոսյան 2006: 38:

⁷ Հարությունյան 2000: 117:

⁸ Աճառյան 1946: 455:

⁹ Պետրոսյան 1997ա: 55:

¹⁰ Гамкрелидзе, Иванов 1985. 903.

Մյուսիայի անվանումը, ինչպես նշեցինք, հնարավոր է՝ պահպանված է հայկական Մուշ տեղանվան մեջ: Հետաքրքրական է, որ խեթական վերոնշյալ Տելեպինուա աստծո անունը պահպանված է համարվում նաև Հայկական լեռնաշխարհով հոսող Տելեբուա-Մեդրագետի անվան մեջ: Եվ պատահական չէ, որ Մեդրագետը սկիզբ է առնում հենց Մշո դաշտի արևելյան մասից¹: Սկզբնապես Գ.Ջահուկյանը մյուսիացիների, մուշկերի և Մուշ քաղաքի անունների զուգորդումը համարում էր պատահական նմանություն², սակայն հետագայում նա ընդունում է, որ միսիացիների անունը պահպանվել է Մուշ տեղանվան մեջ:

Հաջորդ աստվածությունը խեթական ⁰Araš-ն է³, որը Գ. Ղափանցյանը, օգտվելով այն ժամանակ իրեն հայտնի (այսօր արդեն բավականին հնացած) նյութերից, հենվելով Հ.Էիելուֆի դիտարկումների վրա, համարել է «դաշտային, բուսականության հետ առնչվող աստվածություն»: Այս հատկանիշներից ելնելով՝ նա խեթական ⁰Araš-ին համադրում է հայկական Արա Գեղեցիկ մեռնող-հարություն առնող և բնության զարթոնքի հետ կապված աստվածության հետ⁴: Առաջին հայացքից կարելի է ենթադրել, որ այս համադրման դեպքում առկա է գործառութային առումով անհամապատասխանություն, քանի որ խեթական ⁰Araš-ն այսօր մեկնաբանվում է որպես օրենքի, իրավունքի հետ կապված աստվածություն: Նրա անունը բխում է հնդեվրոպական *ar-[t^hə] «համապատասխանել» իմաստից, որը ծիսական առումով նշանակում է. «համապատասխանել դրվածքին, կանոնակարգին»: Նրա զուգահեռներն են հին հնդկերեն *ṛtá* - «սուրբ օրենք», ավեստ. *Arəta*՝ հին պարսկ. *Arta*- «իրավունք», սուրբ իրավունք և այլն⁵: Ճիշտ է, հայկական Արան մեռնող-հարություն առնող աստվածություն է, սակայն Ա.Պետրոսյանի վերլուծությամբ հայկական Արայի անվան նախաձևը պետք է համարել *rə-to-, *ar(ə)- արմատը, որով, ինչպես նշվեց, կոդավորվում էին տիեզերական և սոցիալական կարգեր նշանակող բառերը⁶, և ինչպես տեսանք, վերջիններս ընկած են նաև խեթական ⁰Araš աստվածության անվան հիմքում: Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ Արայի անունը բխում է հե. *er- «շարժել, բարձրացնել», արմատի ձայնադարձային *jə ձևից կազմված դերբայական *rə-to- հիմքից՝ ուղղականում հատուկ անունների j-ի սովորական կորստով և թեք հոլովների

¹ Սրվանձոյանց 1978: 417:

² Ջահուկյան 1970: 58:

³ Капанцян 1957: 274-276.

⁴ Ղափանցյան 1944; Մատիկյան 1930:

⁵ Гамкрелидзе, Иванов 1985. 710.

⁶ Պետրոսյան 1997թ: 105:

համաքանական, «ի»-ով հիմքով՝ Արա, Արայի, և իր սկզբնական իմաստով պիտի նշանակեր «հարուցյալ, վեր կացած, հարություն առած»¹:

Փաստորեն երկու ուսումնասիրողներն էլ մի փոքր տարբերությամբ ընդունում են, որ հայկական Արա դիցանվան հիմքում ընկած է *rê-to- արմատը: Նույն արմատն է ընկած նաև, ինչպես նշեցինք վերևում, խեթական ^DAraš-ի հիմքում: Այս մեկնաբանությունները գալիս են հաստատելու այն տեսակետը, որ այս երկու աստվածությունները, հնարավոր է, փոխառնչություններ են հանդես բերում:

Ընդհանրապես այլ հնդեվրոպական, մասնավորապես հնդիրանական առասպելաբանություններում օրենքի, իրավունքի պահպանման գործառույթներով օժտված աստվածություններն ունենում են նաև Արևի աստծո հատկանիշներ: Օրինակ՝ հին իրանական Միթրան, որի անունը մեկնաբանվում է հենց որպես «դաշինք, համաձայնություն», հանդես է գալիս նաև որպես Արևի աստված: Պտղաբերության և արևի պաշտամունքի գործառույթներն առավել բնորոշ են արևմտյան միթրայիզմին, ինչպես նաև նրանց ժառանգորդը հանդիսացող հայկական Միհրին: Այս ամենից կարելի է հնարավոր ենթադրություն անել, որ խեթական ^DAraš-ը, որի անվան ստուգաբանությունը հնարավորություն է տալիս նրան վերագրելու «իրավունքի և բարոյականության» հատկանիշներ, հնդ-իրանական ու արևմտյան Միթրայի և հայկական Միհրի նման կարող էր ունենալ նաև պտղաբերության աստծո գործառույթներ, ինչը գործառութային առումով նրանց հարազատացնում է հայկական Արայի հետ:

Հաջորդը «աստուած» բառի հնարավոր խեթա-լուվիական ստուգաբանություններն են:

Օրինակ՝ Վ.Խաչատրյանը հայերեն «աստուած» բառը բխեցնում է խեթական հիերոգլիֆիկ արձանագրություններում հիշատակվող Á-s-ta-wa-su-s աստծո անունից, որը թարգմանում է որպես «Աստա քաղաքի բարության Á-s-ta-wa-su-s աստված»²: Այս տեսակետն ընդունելի կլիներ, եթե հիմնավորվեր, թե ինչու են հայերը փոխառել Աստա քաղաքի բարության աստծո անունը, սակայն այդ առումով հիմնավոր փաստարկներ չեն բերվում: Ժամանակին Գ. Ջահուկյանը ևս փորձել է հայ «աստուած» բառի ստուգաբանությունը գտնել խեթա-լուվիական լեզուներում: Նա առաջարկում է հիեր. խեթերեն (լուվիերեն) Á-s-ti-wa-su-s անձնանունը և Astuwatīmaīs (իշխանի անուն, որ թարգմանվում է «այն թող լինի անունը»)

¹ Ջահուկյան 1992: 18:

² Խաչատրյան 1967: 76-78:

անձնանունները համադրել հայերեն «աստուած» բառի հետ¹: Սակայն հետազայում Գ.Ջահուկյանը գերադասելի է համարում հայ «աստուած» բառի բուն հայերենով արվող մեկնաբանությունների փորձերը²:

Ուշագրավ ստուգաբանություն է առաջարկում Հ. Մարտիրոսյանը, ով, մանրամասն քննարկելով առ այսօր «աստուած» բառի վերաբերյալ արված ստուգաբանությունները և չհիմնավորված համարելով Ն.Մառի տեսակետը, ամենահեռանկարայինը համարում է Ե.Խաչատուրովայի՝ առ այսօր բոլորի կողմից անուշադրության մատնված համեմատությունը՝ խեթ. aššu – «լավ» և լուվ. Tiwaz – «արևի աստված» բառերի համադրությունից ստացված aššutiwaz բաղադրությունը: Եվ զարգացնելով այս տեսակետը՝ Հ. Մարտիրոսյանը եզրակացնում է, որ հայ «աստուած» բառը հավանաբար փոխառվել է անատոլիական որևէ ձևից, որ կարող է վերականգնվել որպես *Aššutiwaz, և որը նշանակել է «լավ օր, բարի արշալույս, բարի աստված»³:

Հաջորդ զուգահեռը, որին կցանկանայինք անդրադառնալ, Մովսես Խորենացու պատմության մեջ պահպանված՝ Արտաշեսի որդի Մաժանի անվան և հնարավոր է նաև կերպարի առումով խեթա-լուվիական ենթաշերտի բացահայտումն է: Գ.Ղափանցյանը համարում է, որ այս պատմականացված անձը՝ Մաժանը, որը Արամազդի տաճարի քրմապետն էր, հնագույն հայկական աստվածություն է եղել, ինչպես Վահագնը կամ «Վիպասանքի» Արտավազդը, Տորքը և այլք: Նա մի շարք փաստարկներ է ներկայացնում այս առումով:

1) Մաժանին Արտաշեսն ուղարկում է «վիշապազունների», այսինքն՝ մեդացի Արգամի դեմ, որը բնակվում էր Մասիսի ստորոտին, և Մաժանը, հավանաբար չկարողանալով հաղթել վերջիններիս, առևանգում է Արգամի հարճին՝ Մանդուին, «որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ գնացիք»: Ըստ Ղափանցյանի՝ Մաժանն այս դրվագում որոշակի կապեր է հանդես բերում վիշապազունների հետ:

2) Մաժանին Արտաշեսը նշանակում է Արամազդի՝ Անի-Կամախում գտնվող տաճարի քրմապետ:

3) Երրորդ և դիցաբանական առումով ամենաբնութագրական հատկանիշն այն է որ, ըստ Խորենացու վկայության, հանգուցյալ Մաժանի եղբայրը (Մաժանը սպանվում է որսի ժամանակ իր եղբայրների ձեռքով)՝ վերջին Տիգրանը, իր եղբոր շիրիմը մեծարելու համար, որ գտնվում էր

¹ Ջահուկյան 1970: 161:

² Ջահուկյան 1986: 51, 52:

³ Մարտիրոսյան 2010: 53-55:

Բագրևանդ գավառի Բագավան վայրում, այնտեղ կառուցել է տալիս բազին և զոհաբերությունների կարգ սահմանում ու իջևանատեղի կառուցում, որպեսզի այդ զոհաբերություններից օգտվեն նաև ճամփորդները և օթևան ունենան: Այս նույն վայրում Վաղարշ թագավորը սահմանում է «տօն աշխարհախումբ»՝ համաժողովրդական տոներ, որոնք անցկացվում էին Նոր տարվա սկզբին՝ Նավասարդի (օգոստոսի) 11-ին:

Ընդհանրացնելով Գ.Ղափանցյանը եզրակացնում է, որ Մաժանը՝ որպես աստված կամ աստվածացված անձ, կապված է վիշապազունների հետ, համարվում է գլխավոր աստծո՝ Արամազդի պատգամախոսն ու գլխավոր քրմապետը և հյուրընկալ - աստված է, որի պատվին Նոր տարվա սկզբին համաժողովրդական տոնակատարություններ էին անցկացվում, և վերջինս այս առումով նույնանում է Ագաթանգեղոսի մոտ հիշատակվող Վանատուրի հետ: Գ.Ղափանցյանի այս դիտարկումները հետազայում լիովին ընդունել է Գ.Վարդումյանը, ում կարծիքով Մաժանի՝ հյուրընկալության և քրմական գիտության հետ ունեցած առնչությունները հետազայում անցել են այլ աստվածությունների, իսկ Մաժանը դարձել է պատմականացված անձ՝ Արտաշեսի որդին¹:

Ինչ վերաբերում է Մաժանի անվան ստուգաբանությանը, ապա Գ.Ղափանցյանն այն բխեցնում է լիդիական Masanes դիցանունից²:

Մաժանը, ըստ Աճառյանի, իրանական ծագում ունի, բայց աղբյուրը չի նշվում, իսկ Գ.Ջահուկյանն այն բխեցնում է թրակա-դակամիսիական massan-es անձնանունից³:

Մեր կարծիքով, եթե Մաժան անունն իսկապես փոքրասիական ծագման է, ապա այն կարելի է համադրել նաև լուվ. maššana բառի հետ, որ նշանակում է «աստված»⁴: Հնարավոր է համարվել նաև, որ «լուսին» բառի հնագույն անվանումը մի շարք անատոլիական լեզուներում նշանակել է ընդհանրապես «աստված», օրինակ՝ լուվիերեն maššani/a-, լուվ. mahan-, կար. Massan-, mesn-, լիդ. *masneli-, էտր. masn-, ինչպես նաև հիերոգլիֆիկ լուվ. Masna-ai⁵:

Մենք առավել հավանական ենք համարում, որ հայերեն Մաժանի անունը փոխառված լինի վերը նշված անատոլիական ձևերից որևէ մեկից և ունենա «լուսնաստված» կամ պարզապես «աստված» իմաստը, ինչը մեկ անգամ ևս կարող է հաստատել այն դիտարկումը, որ Մաժանը հնագույն

¹ Вардумян 1991. 75.

² Капанцян 1957. 282-290.

³ Ջահուկյան 1970: 72, 73:

⁴ Гамкрелидзе, Иванов 1985. 860.

⁵ Топоров, 1985. 123, прим. 46.

դիցաբանական կերպար է, որ հետագայում դարձել է պատմականացված անձ:

Ընդհանրացնելով վերոնշյալը՝ կարելի է փաստել, որ խեթա-լուվիական ժողովուրդները հզոր ենթաշերտային ազդեցություն են թողել հայոց հոգևոր մշակույթի ու հավատալիքների վրա, ինչը պատմալեզվական այլ իրողությունների հետ համադրելիս հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ հայ-խեթա-լուվիական շփումները հավանաբար ուղղակի բնույթ են կրում և պետք է որ թվագրվեն խեթական կայսրության գոյության ժամանակաշրջանով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աճառյան Հր. 1946, Հայոց անձնանունների բառարան, Հ-Գ, Երևան:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ:

Խաչատրյան Վ. 1967, Խեթա-հայկական դիցաբանական ընդհանրություններ, ԼՀԳ 8, 71-79:

Հմայակյան Ս. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան:

Մատիկյան Ա. 1930, Արա Գեղեցիկ, Վիեննա:

Մարտիրոսյան Հ., 2010, Հնդեվրոպական «Երկնային Հայր, Աստված» բառի հետքերը հայերենում», Խալդյան զորությամբ..., Հոդվածների ժողովածու նվիրված Բ.Պիոտրովսկու 100-ամյակին, Երևան:

Ղափանցյան Գ. 1944, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան:

Պետրոսյան Ա., 1997ա, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները, Երևան:

Պետրոսյան Ա., 1997բ, Արամի առասպելը հնդեվրոպական առասպելաբանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան:

Պետրոսյան Ա. 2006, Հայոց ազգածագման հարցեր, Երևան:

Ջահուկյան Գ. 1970, Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները, Երևան:

Ջահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան:

Ջահուկյան Գ. 1986, Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, ՊԲՀ 1, 43-58:

Ջահուկյան Գ. 1992, Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների մասին, ՊԲՀ 1, 14-27:

Մովսես Խորենացի 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի, Երևան:

Սրվանձտյան Գ. 1978, Երկեր, հատոր I, Երևան:

- Вардумян Г. 1991, Дохристианские культы армян, Армянская этнография и фольклор. Материалы и исследования, 18.
- Гамкрелидзе В., Иванов В. 1985, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II, Тбилиси.
- Иванов В. 1977, Луна, упавшая с неба, Москва.
- Капанцян Г. 1957, Историко-лингвистические работы: К начальной истории армян. Древняя Малая Азия, т. I, Ереван.
- Карапетян И., Ж. Хачатрян, А. Канецян 2004, Доурартский Армавир, ИФЖ 2, 268-274.
- Пиотровский Б. 1959, Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.
- Топоров В. 1985, Хетт.-лув. Камгушера: мифологический образ, Древняя Анатолия, Москва, 106-128.
- Otten H. 1951, Pirva der Gott auf dem Pferde, Jahrbuch für kleinasiatischen Forschungen, Band 2/3, 62-74.
- Taracha P. 2009, Religions of Second Millennium Anatolia, Wiesbaden.
- Singer I. 1995, "Our God" and "Their God" in the Anitta Text, in O. Carruba – M. Giorgeri – C. Mora (eds), *Atti del Congresso Internazionale di Hittitologia: Pavia, 28 giugno – 2 luglio 1993*. Studia Mediterranea 9, Pavia. 343-349.
- White Grace Kate-Sue 1993, The Religious Iconography of Cappadocian Glyptic in the Assyrian Colony Period and its Significance in the Hittite New Kingdom (Diss., Chicago-Illinois, December, 1993).

THE HITTITE-HATTIC-LUWIAN SUBSTRATE OF ANCIENT ARMENIAN CULTURE

Hasmik Hmayakyan

(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

In the article the author presents a number of mythological parallels related to the Hittite-Hattic-Luwian substrate in the Armenian culture.

Pirwa, the guardian god of the early Hittite beliefs with evident Indo-European origin was the first deity compared with ancient Armenian theonym Erwand.

Luwian Tiwatt (the deity of the daylight) and "Our god" Šiušummiš are etymologically related to the Indo-European root *t'eič- "to lighten, to shine". Latin diUs, Old Irish. dDe, Sanskrit divCE, Armenian unhi 'day, daytime' also

trace back to the same root. As supposed by G.Jahukyan, the Armenians also may have had a deity named *tiw*.

Armenian proper name *Harma* and the toponym *Armawir* may have originated from Luwian moon deity Arma attested in Hittite texts.

Similarly it is assumed that the Armenian proper name *Mušet* may have originated from Hittite royal name Muršilis. The name of the Hittite deity ^DAraš can be compared with the first element of the Armenian god *Ara Getec'ik*; their characters are also compatible. The author also discusses possible Hittite-Luwian etymologies for the Armenian word *astwac* 'god'.

The personal name Mažan, son of the Armenian king Artasēs, may be another example of the Hittite-Luwian substrate.

Summarizing the above said it is possible to state that the Hittite-Luwian peoples had powerful substrate impact on the Armenian culture and beliefs which enable us to suppose through interrelation of historic, linguistic and other evidences that the Armenian-Hittite-Luwian contacts in all probability have been of direct nature and should be referred to the period of existence of the Hittite Empire.